

‘De nacht is haast ten einde’

Tegen de achtergrond van een duistere werkelijkheid

Het lied ‘De nacht is haast ten einde’ heeft sinds 1973, waar het in het Liedboek voor de kerken een plaats kreeg, een voorname plaats ingenomen binnen het liedrepertoire.¹ In het Liedboek - Zingen en bidden in huis en kerk (2013) werd het opgenomen als Lied 445. Een lied voor de adventstijd. Adventus domini: uitkijkend naar de komst van de Heer, als kind in de kribbe, als verlosser.

Dit door velen beminde lied werd in 1937 door Jochen Klepper geschreven in een periode waarin voor hem de nacht werkelijk ten einde leek te komen en de morgen niet meer ver zou zijn. Dit lied laat zich nog beter begrijpen, raakt dieper, wanneer de tekst tegen de achtergrond van Kleppers bestaan wordt afgezet.

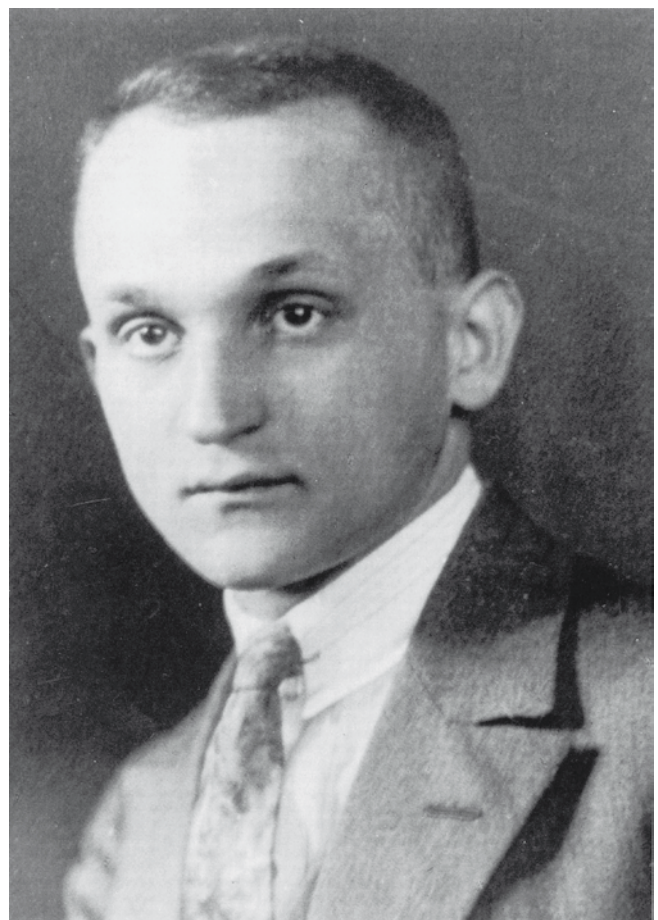
In deze liedbespreking ligt de nadruk op het leven van Jochen Klepper en niet zozeer op het duiden van bijbelteksten zoals die in dit lied veelvuldig aan de orde zijn. Ook een melodische analyse laat ik in dit artikel achterwege.

Ter voorbereiding op deze liedbespreking las ik de selectie uit Jochen Kleppers dagboeken zoals die verzameld en vertaald werd door Titia Lindeboom.² Passages die minder interessant waren voor de Nederlandse lezers nam Lindeboom niet op in haar selectie. *Onder de schaduw van Uw vleugels* is een verzameling van dagboekfragmenten waarbij het fragmentarische niet merkbaar is omdat Lindeboom elk jaar laat voorafgaan door een korte inleiding. Op mijn beurt maakte ik per jaar een heel korte schets van gebeurtenissen en citeerde ik Klepper waarbij steeds in mijn achterhoofd het lied ‘Die Nacht ist vorgedrungen’ resoneerde. Naast alle indrukwekkende gebeurtenissen en belevingen, noteerde Klepper ook alledaagse dingen. Tot het planten van boompjes aan toe.

1903-1932

Joachim Georg Wilhelm Klepper werd op 22 maart 1903 geboren in de kleine stad Beuthen an der Oder. Tot 1945 behoorde Beuthen toe aan Duitsland; thans maakt de stad deel uit van Polen. Hij kwam als derde kind, als eerste zoon, ter wereld uit het huwelijk van predikant Georg Klepper en Hedwig Klepper-Weidlich. Enkele weken later, op zondag Laetare, werd hij door zijn vader gedoopt. Jochen kreeg de dooptekst ‘Vrees niet, want Ik heb u verlost, Ik heb u bij uw naam geroepen, gij zijt Mijn’³ mee. Een tekst die hem gedurende zijn leven vergezelde.

Jochen had Margot en Hildegard als oudere zussen en Erhard en Wilhelm als jongere broers.

Jochen Klepper als jongvolwassene. Bron: Deutsches Literaturarchiv Marbach

Al vroeg ontwikkelde hij een liefde voor het schrijven. Vanaf 1922 studeerde Jochen theologie in Erlangen en Breslau. Toen hij in 1925 in een zware, geestelijke crisis raakte, zag hij op doktersadvies af van een toekomst als predikant. Vanaf dat moment wijdde hij zich aan het schrijven van boeken en artikelen. In 1927 werd hij in Breslau (eveneens destijds Duits grondgebied en thans Pools) werkzaam voor een persbureau voor christelijke media.

Op zoek naar een kamer in Breslau kwam hij in 1929 uit bij de dertien jaar oudere weduwe Johanna Stein. Hij viel direct voor haar en wist dat hij alleen met haar zou willen trouwen. Jochens familie had er moeite mee dat deze vrouw veel ouder was. Ook haar Joodse afkomst speelde hen parten. Toen Jochen en Johanna in maart 1931 in het huwelijk traden, waren Jochens stiefdochters Brigitte en Renate respectievelijk 9 en 11 jaar oud.

Kort na het voltrokken huwelijk trok Jochen in Berlijn in bij zijn zus Hildegard. Vanuit die positie zocht hij naar werk en naar een woning om zodoende zijn vrouw en stiefdochters⁴ te kunnen laten overkomen. De woning vond hij in een buitenwijk: Südende. Werk vond hij bij de radio waar hij als dramaturg werkzaam werd. Deze betrekking zou niet voor lange duur zijn: in 1933 volgde zijn ontslag vanwege zijn 'gemengde huwelijk'. Het begin van het einde van de nacht.

Uit het dagboek

Vanaf 1932 hield Klepper een dagboek bij; hij was gefascineerd door het feit dat "God ons levensverhaal 'met ons bloed' schrijft." Jaren later sprak hij de hoop uit dat hij zijn eigen dagboek nog eens zou herlezen als geschiedenis van Gods wonderlijke leiding.

Voelbaar in zijn dagboek in de loop der jaren is de toenemende spanning en de daarmee samenhangende onzekerheid van het bestaan dat gaandeweg schrijnender wordt. Een levensverhaal waarin de levensomstandigheden steeds nijpender werden, totdat het net zich sloot.

In 1932 werd de sfeer in Duitsland grimmiger en Jochen begon zich steeds minder thuis te voelen in zijn kerk. Veel protestanten hadden op de NSDAP⁵ gestemd en de kerk stond in principe niet negatief tegenover nationaalsocialisme. In september schreef hij: "Ik zal nooit kunnen deelnemen aan de nieuwe nationalistische opkomst van het protestantisme, ik kan en wil zijn 'toon' niet vinden. Deze kerk is mijn doodsvijand. Maar ik kan mij niet laten uitschrijven. Er is iets wat mij tegenhoudt en dat iets gaat terug op de eerste kring van discipelen." Jochen zag de ontwikkeling van zijn talent en dat zowel de dichtkunst als de bijbelexegese datgene was

waarover hij wilde schrijven.

Vanaf 1933 begon Jochen met het noteren van een bijbelcitaat⁶ boven iedere dag. Deze was elke dag voor hem de leidraad. Johanna, Brigitte en Renate overwogen om zich te laten dopen, in de hoop dat ze ondanks hun Jood-zijn als lid van de Evangelische Kirche met rust gelaten zouden worden. In ditzelfde jaar gingen Hanni en de kinderen over naar de Evangelische Kirche, waarbij Jochen noteerde dat zijn vrouw niet om politieke redenen anders wilde gaan denken en dat zij steeds weer iets wilde weten over Luther of over bijbelteksten die over 'verwerping' of 'uitverkiezing' gaan.

Jochens ambivalente houding jegens de kerk bleef hem parten spelen:

Over de Joodse boycot kan ik maar één ding zeggen: ik treur om de houding van de Evangelische Kirche. God maakt duidelijk dat Hij ver van ons verwijderd is. Maar ik kan van de kerk niet loskomen.

Twee maanden later noteerde hij:

Ik wil nog zo veel ervaren van het geloof. En daarom hang ik zo aan het leven.

Toen hij in juni bij de radio werd ontslagen, feitelijk nadat hij daar eerst monddood was gemaakt doordat hij radioproducties niet meer onder zijn eigen naam mocht verzorgen, raakte hij in een psychische crisis. Kort daarna sprak Hanni over de mogelijkheid van zelfmoord. Hierdoor raakte Jochen zowat verpletterd. 'Ik

geloof dat zelfmoord onder de vergeving valt, net als alle andere zonden. En zoals ik er nu voorsta, wil ik met Hanni sterven'.⁷

In augustus schrijft hij:

Over en weer voeren wij besprekingen over de doop van Hanni en de kinderen. [...] Men wordt politiek gedwongen om een dergelijke stap te nemen: Joden worden gerekend tot dissidenten, verdacht van actieve deelname aan marxisme en communisme. Op die manier sta je met één been in het concentratiekamp'.

Het net begon zich langzaam en zeker verder te sluiten toen in diezelfde maand de officiële verklaring volgde dat ‘gemengde huwelijken met mensen van een vreemd ras gekenmerkt moeten worden als datgene wat zij zijn, namelijk de grond voor geestelijke en psychische ontarding, vergelijkbaar met de vervreemding van het eigen volk’. Dit liet Hanni niet onberoerd en ze zei dat zij zich, omwille van Jochen en zijn werk, van hem wilde laten scheiden. Voor Jochen was dit onbespreekbaar.

In de adventstijd schreef Jochen over persoonlijke angsten en zorgen, met alle pijn die daarbij hoorde. Ook keek hij met innerlijke bewogenheid naar zijn eigen volk en schreef dat Duitsers moeilijk te begrijpen zijn: dat hij het lastig vond om hen lief te hebben en onmogelijk hen kon haten.

Op oudejaarsavond keek hij terug op 1933 en betreurde heimelijk dat hij geen predikant was geworden. Echter, de vlag met hakenkruis aan pastorieën en kerken weerhield hem verder van deze gedachte.

Reichsschrifttumskammer

1934 begon voor Jochen ‘hoopvol’: hij werd opgenomen in de *Reichsschrifttumskammer*.⁸ Dat was voor hem als schrijver van groot belang. In maart verscheen tot zijn grote vreugde een tweede oplage van zijn boek *Der Kahn der fröhlichen Leute*.

Eind april maakte Jochen echter een depressieve indruk, als gevolg van allerlei ontwikkelingen: ‘Ik word steeds schuwer voor het geloof, zonder dat het geloof zijn macht over mij verliest’.

In de adventstijd tekende hij op: ‘Aan het einde van het jaar voel ik steeds sterk dat het niet aan ons is om de balans op te maken, termijnen te stellen en doelen te bepalen. Dat is Gods zaak en Hij voert dat geheel in het verborgene uit.’ Op kerstavond worstelde Jochen met zijn gedachten en schaamde zich voor de angsten en verbittering van het afgelopen jaar.

In 1935 werden twaalfhonderd Joodse schrijvers uit de *Reichsschrifttumskammer* gezet, hetgeen neerkwam op een publicatieverbod. Dit gold niet voor Jochen, alhoewel die dreiging hem wel boven het hoofd kwam te hangen vanwege zijn huwelijk. Met het instituut ‘kerk’ bleef hij maar worstelen: ‘Wat moet ik nog in de kerk als ik een politiek fraai, correct, onverschrokken geste moet aanvaarden als exegese?’

Het nationaalsocialisme verspreidde zich steeds meer en meer in de samenleving. Bij uitgeverij Ullstein, waar Jochen werkzaam was, werden nazi’s aangesteld op leidinggevende posities. Het gevolg was dat Joodse en half-Joodse werknemers op straat kwamen te staan. Het personeel van de uitgeverij diende op 1 mei mee te doen aan marsen en aan de 1

mei-viering. Op deze datum schreef Jochen:

De grote dag van de natie. [...] Een voor een groot deel stompzinnig, voor een klein deel afgestompt volk marcheert, kijkt toe, uit zich door middel van galgenhumor of onnozelheid. Wat overheerst is de desinteresse die grenst aan het fatale.’

Toen Jochen op nieuwjaarsdag 1936 naar de kerk ging, hoorde hij een preek over ‘God is getrouwd: Hij zal niet toelaten dat u verzocht wordt boven wat u aankunt, maar Hij zal met de verzoeking ook de uitkomst geven om die te kunnen doorstaan.’⁹ In deze dienst ging predikant Max Kurzreiter voor, met wie Jochen het goed kon vinden. Hij ervaarde de preek als weldadig. Het leek erop dat dit een tekst is die dit jaar voor hem zou gaan gelden.

Aan het begin van het nieuwe jaar was Klepper er echter ellendig aan toe en was zijn lichamelijke toestand een afspiegeling van zijn zielstoestand.

De afronding van zijn boek *Der Vater*¹⁰ leek eindeloos lang te duren, wat veel energie van hem vergde.

In de kerk, dicht bij zijn huis gelegen, was een borstbeeld van Hitler opgesteld. Voor in de kerk hing een gekruisigde Christus; niet een lijdende mens maar een Christusfiguur met een gespierd lijf. Christus als held. Dat paste goed in deze tijd, immers Christus was voor de nazi’s een superheld, dus een lijdende Christus mocht niet. Vergeving en verzoening waren termen die bij de nazi’s niet bestonden.

Jochen maakte een pijnlijke en bittere tijd door:

De zwaarste verzoeking is deze, dat in het niet-zijn meer hoop kan liggen dan in het moeten leven. De levensangst is vele malen groter dan de doodsangst.

Das Ewige Haus

In deze periode moest hij rekening houden met uitsluiting van de *Reichsschrifttumskammer*. Ondertussen had Jochen de tweede versie van *Der Vater* voltooid. Jochen trof voorbereidingen voor een nieuwe roman: *Das Ewige Haus*, over Maarten Luther en diens vrouw Katarina von Bora. Er restte nu voor hem niets anders dan door te gaan met het schrijven. Zijn vrouw was heel moe, ‘maar zelfs tot paniek zijn wij niet meer in staat’.

Toen het Kerstfeest weer aanbrak, zag Jochen dit als een geschenk om weer te kunnen vieren. ‘Das ewige Haus - dat lijkt mij de titel te worden voor Katharina von Bora. Daarin ligt zowel geloof als traditie besloten, zowel de ‘tragiek’ als de ‘idylle’ van het feest.’

In februari 1937 arriveerde het eerste exemplaar van het boek *Der Vater* bij Jochen. Echter, ook het gevaar van de *Reichs-schriftumskammer* drong zich weer op. Een maand later moest hij een politiek-racistische vragenlijst van deze instantie invullen. Dit resulteerde in uitsluiting: 'In deze uren kun je niets anders doen dan de blik gericht houden op de woorden van de Schrift.' Wanneer Jochens uitsluiting openbaar wordt gemaakt, leidt dit tot veel vragen van boekhandelaars. Onder andere tot de vraag of er bezwaren zijn tegen *Der Vater*. In april vernam Jochen dat Hitler zelf dit boek voor zijn verjaardag had gekregen.

In dit jaar werd Jochen gevraagd kerkliederen te schrijven, resulterend in de bundel *Kyrie*, die in 1938 werd uitgegeven. Naast het plaatsen en wijzigen van beelden in de kerk schreef Jochen in mei over de *Deutsche Christen*¹¹:

Ze dopen in de naam van het volk, ze reiken bij het avondmaal het brood uit als lichaam van de aarde en de wijn als sap van de aarde. Ze verkondigen het Johannesevangelie en vervangen 'woord' door 'volk'.

Emigratieplannen

In juni volgde er belangrijk en heugelijk nieuws voor Jochen:

hij ontving bericht dat het uitsluitingsbesluit van de *Reichs-schriftumskammer* was opgeschort. In september maakte hij een studiereis die hij voor het nieuwe boek *Das ewige Haus* noodzakelijk achtte. Het begrip 'huis' was voor Jochen een belangrijk gegeven. Hij schreef dat God hem drie grote gena-

degaven had gegeven: het huis, het werk en de gemeenschap van dit huwelijk.

In oktober schreef Jochen over de opgelegde 'rijksvluchtbelasting' die hij als kwellend en schandelijk bestempelde. Hanni en Jochen dachten erover om, door te emigreren, Brigitte en Reni in veiligheid te stellen.

'God wil in het donker wonen. En het donker kan alleen worden doorbroken door het gebed', noteerde Jochen begin december in zijn dagboek. Op 18 december schreef hij het lied 'Die Nacht ist vorgedrungen'. Een week later was het weer Kerstfeest:

De dames hadden, om mij een plezier te doen, de ontbijttafel al ouderwets voor mij gedekt. Familietafel, schrijftafel, tafel des Heren: dat zijn drie grootse dingen! Wat mij ook bijzonder raakt is dat de laatste verzen in de Bijbel gaan over de maaltijd van het Lam en over de hemelse stad.

Het gezin Klepper-Stein: Brigitte, Jochen, Johanna en Renate (1936 of 1937).
Bron: Deutsches Literaturarchiv Marbach

In de tweede week van 1938 schreef Jochen: 'Kerkliederen en steeds weer slechts één groot boek: zo kunnen al mijn

Jochen Klepper voor zijn huis in Nikolassee (1939). Bron: Deutsches Literaturarchiv Marbach

wensen worden samengevat. Al het andere is vergissing en vlucht.’

Vrede in bedreiging

In februari schreven de kranten: ‘De Führer neemt het opperbevel over van de gezamenlijke weermacht’ en ‘Göring wordt veldmaarschalk’. Kort daarna wordt de wet over de reconstructie van Berlijn uitgevaardigd en van kracht. Tegen de achtergrond van deze berichten heerste er grote vrede in het huis van Jochen.

Ook Hanni begrijpt nu dat deze tijd alleen kan worden geleefd als een eindtijd: wij leven niet meer met het oog op plannen en zekerheid, beslissingen en wensen. Het is een toestand van voortdurende bedreiging, waarin je dankbaar moet zijn voor ieder beeld van vrede.

Het huis van Jochen Hanni moest wijken:

Wat het huis betreft: ik ben er zeker van dat dit nieuwe noodlot van God komt en ik ben er zeker van dat in dit alles zowel Zijn oordeel als Zijn genade doorklinkt.

In augustus controleerde Jochen nog eenmaal de drukproef van zijn liederenbundel *Kyrie*. Hij was verheugd dat de uitgever een oplage van vijfduizend aandurft. Naast deze vreugde waren er ook de zorgen: Jochen en Hanni werden letterlijk ziek van de anti-Joodse maatregelen. Steeds afschrikkender werden de verhalen over het concentratiekamp Buchenwald.

De uitzonderingsbepalingen bij de *Reichsschrifttumskammer* kwamen begin september onder druk te staan. Voor Jochen werd het helder: het wordt kiezen tussen huwelijk of vaderland. De contactpersoon bij het ministerie van Propaganda, in wie Jochen een hulpvaardig mens zag, wist dat Jochen zich nooit van Hanni zou laten scheiden.

De onrust onder de Joden in Duitsland blijft verschrikkelijk en drukt ook zwaar op ons leven. [...] Wanneer grijpt God in? Mensen kunnen dit probleem niet meer oplossen.

In deze novembermaand had Jochen, met gemengde gevoelens, een bespreking op de bouwplaats van het nieuwe huis. Kort daarna nam de Jodenhaat van de SS schrikbarend toe. Deze organisatie dreef Joden naar het getto en dwong ze een

Jodenster te dragen.

Op 6 december trad de Jodenban in werking waardoor Joden uit openbare gelegenheden werden geweerd. In deze maand ging het dan eindelijk gebeuren: de doop van Hanni zou plaatsvinden op de vierde advent. Direct daarna werd het huwelijk van Jochen en Hanni alsnog kerkelijk ingezegend. Intrigerend is het om te weten dat begin december Hanni voor zichzelf besloten had dat zij een dwangscheiding zou kunnen verdragen. In dat licht traden zij in het huwelijk.

Op oudejaarsavond schreef Jochen: 'Dank en vertrouwen hebben de overhand aan het einde van dit jaar.'

In maart 1939 gaf het Brits consulaat toestemming aan Brigitte om te mogen emigreren. Ze waren dankbaar hiervoor en zagen dit als een geschenk uit Gods hand.

Toen het Pasen was, schreef Jochen: "In de zeer volle kerk van Südende, in een zeer stemmige paaskerkdienst. [...] Juist vandaag een lange verklaring van leidende figuren in de kerk die het protestantisme tot knecht van het nationalisme willen maken en Luther tot voorloper van Hitler. [...] Hard komt de samenhang binnen, hard deze 'liturgie'. Er is een verschrikkelijke verloedering van de liturgie en in de kerkdiensten is nauwelijks meer sprake van plechtigheid. Gods Woord is er nog, viering en eredienst zijn er niet meer."

In april kon Jochen, dankzij financiële reserves, aan *Das ewige Haus* kan schrijven. 'Als ik niet wist dat dit van God komt, zou ik angstig worden.' Toen Brigitte in mei emigreerde, omschreef hij dit als 'een afscheid, een afsluiting, waarbij elk gevoel van bevrediging ontbrak.' Een paar dagen later verheugde Jochen zich erop om het laatste deel van de route te leren kennen die Katharina van Bora was gegaan. Een dag later reisde hij alleen af naar Leipzig.

Wedergeboorte

Toen Jochen en Hanni werden teruggeworpen op een huiselijk leven, schreef hij: 'Voor mij is het innerlijk niet meer mogelijk om mensen toe te laten of naar mensen toe te gaan.' Begin oktober meldt hij: 'Ik kom de vermoeidheid niet meer te boven'. Later droomde Jochen dat zij zich van het leven wilden beroven maar dat omwille van Renerele¹² niet deden.

In 1940 volgde oplage na oplage van Jochen Kleppers roman *Der Vater*. Het boek werd ongekend populair in nazi-Duitsland. Omwille van Renerele bezocht Jochen in maart de Zwitserse ambassade. Daar benadrukte de minister dat emigratie volgens de grondwet onmogelijk was. Renerele kon daardoor niet het land uit.

In juni liet Renate zich dopen. Alhoewel de predikant dit niet zo uitsprak, wist Jochen dit wel: Renate betekent 'we-

dergeboorte'. In het licht van deze (oorlogs)tijd kreeg deze doop een nog diepere betekenis.

In juni schreef Jochem: 'Waaronder ik ook bijzonder lijd, is dat het grote succes van *Der Vater* niet in staat is om mij van de vernedering en zo langzamerhand echt gevaarlijke voorlegplicht¹³ te bevrijden.' Ook leed hij onder de zorgen voor Renerele, die hem soms half krankzinnig maakten. 'En dan komt God op ons pad en laat ons weten dat Hij ons de juiste weg wil wijzen, maar wij die verlaten.' Weer later rekende Jochen het zichzelf aan dat zij Renerele niet tegelijk met Brigitte naar Engeland hebben laten gaan.

Op 2 december moest Jochen opkomen voor militaire dienst, en pas in 1941, na zijn ontslag uit militaire dienst, schreef Jochen weer verder in zijn dagboek. Kort na zijn thuiskomst schreef hij in oktober over de tweestrijd in zijn denken en leven:

De gedachte aan zelfmoord staat ver van Renate af. [...] Hanni zegt dat zelfmoord verder van haar af staat dan ooit. [...] We weten dat zelfmoord in ons geval zou zijn: drievoudige moord. [...] Nu is het zover gekomen dat ik degene ben die deze afschuwelijke wens het vurigst koester. Het kind heeft besloten. Zij heeft de verbazingwekkende woorden uitgesproken dat we niet omwille van haar moeten blijven leven.

Kort na deze woorden hoopte het gezin Klepper op emigratie naar Zweden en zagen dat als hun laatste aardse hoop.

In november werd het almaar donkerder om hen heen. Jochen schreef dat *Das ewige Haus* de laatste vrucht was van wat hij zal achterlaten. Eindigend in: 'We willen sterven'.

Steeds indringender werden de notities in november: Renerele werd steeds meer vastberaden in haar besluit tot zelfdoding, nadat de immigratie mislukte en deportatie onvermijdelijk werd. 'Het einde van alle dingen is nabij. Voor ons geldt dat nu.'

Jochen was zeer pessimistisch over een toekomst in Zweden. Het onheil groeide en groeide.

Nu het grote werk niet meer kan ontstaan, zal ik ook geen gedicht of kerkelijk lied meer schrijven. Het gaat niet meer, [...] er is iets gebroken.

Jochen zag het als dat het de duivel gelukt was om hem in verwarring te brengen. Hij was niet meer in staat te liederen te schrijven, of het zou een klaaglied moeten zijn.

In de adventstijd schreef Jochen:

Mag de ster nog opgaan? Is het niet zo dat onze sterren ondergaan, maar wij weten dat de morgenster opgaat ten tijde van de ondergang? [...] Ik kan God alleen nog maar bidden om ons te laten sterven voordat het grote, onvermijdelijke uur van de laatste verzoeking komt, waartegen ik mijzelf niet meer kan verzetten.

In januari 1942 werd tijdens de Wannseeconferentie besloten dat alle Joden in Europa stelselmatig moeten worden uitgeroeid. Jochen zag het als een plicht om door te gaan met schrijven, maar er kwam niets meer tot stand. Zijn eerste dagboeknotities dit jaar melden: 'Mijn hart beeft als ik denk aan het nieuwe jaar. [...] We voelen ons alsof we wegzinken en vermorzeld worden tegelijk. [...] Is het jaar van onze dood aangebroken? Een middenweg bestaat er niet meer.' Hanni echter wilde dat Jochen nog één ding bleef doen: schrijven tot aan de dag dat alles voor hen instort. Jochen probeerde nog te schrijven: 'Ik schrijf *Das ewige Haus* en heb nu alles voorbereid voor onze dood, dit is ook de wil van Hanni. Door *Das ewige Haus* wil God onze innerlijke en uiterlijke lotgevallen leiden.'

Op zondag Invocavit¹⁴ schreef Jochen dat de bij deze zondag behorende introïtuspsalm 91 in de oorlog steeds meer betekenis voor hem had gekregen. Om kort daarna te vervolgen met:

Als ik zeg dat de last nauwelijks meer te dragen is, dan zeg ik geen woord teveel. Soms heerst er een grote vrede in mij, dan weet ik dat het gaat om Gods heerlijke licht. Dat licht neemt alleen maar toe in intensiteit.

In april schreef hij: 'Het wordt steeds donkerder om ons heen'. In mei: 'Van binnen vegeteer ik alleen nog maar. Ik

Mogelijk hebt u naar aanleiding van dit artikel en de aandacht voor het zelfgekozen levenseinde van Jochen Klepper behoefte aan een gesprek. Als bij u gedachten over zelfmoord ontstaan, of als u naasten kent met deze gedachten, bel dan altijd met het hulpnummer 0800-0113. Zie ook www.113.nl.

kan de lasten van ons leven niet meer verdragen' en 'Mijn hart, mijn geest en mijn wil breken bijna omwille van Duitsland en het Jodendom. Maar nog steeds redt God ons drieën hierdoorheen.'

Einde

Op 10 juli kreeg Jochen bericht dat hij voor Dietrich Reimer-Verlag mag gaan werken. Op 30 september kreeg hij van een leidinggevende te horen dat hij drie weken op reis mocht gaan, omdat hij er zo slecht uitzag. Jochen en Hanni maakten een reis naar Würzburg, Neurenberg en Augsburg. In een Augsburgse antiekwinkel kochten zij, als kerstgeschenk voor Hanni, een gotisch beeld van een zegenende Christus, en ook een ander

beeld: van de opgestane Christus. Begin november schreef hij: 'Hanni en ik denken er hetzelfde over: de gedachte aan zelfmoord geeft ons geen enkele rust, geen enkel gevoel van bevrijding.'

Op 5 december kwam er bericht uit Londen: Brigitte was moeder geworden en noemde haar dochter Katharina. Ondertussen voerde Jochen koortsachtig gesprekken met invloedrijke politici, waaronder Eichmann¹⁵, over de emigratie van Renate. Minister Frick was duidelijk wat betreft zijn huwelijk met Hanni: 'Nog steeds is uw vrouw beschermd door het huwelijk met u. Maar er wordt naar gestreefd om de dwangscheiding in te stellen. En dat betekent na de scheiding de onmiddellijke deportatie van de Joodse wederhelft.'

Op 10 december kreeg Renate een visum voor Zweden, maar ze kreeg definitief geen toestemming om te emigreren. Alles bij elkaar genomen, de op handen zijnde dwangscheiding en deportatie, was er voor hen geen uitweg meer.

Jochens laatste zinnen in zijn dagboek luiden:

Wij sterven nu – ach, ook dat hebben we bij God neergelegd. Wij gaan vannacht samen de dood in. Boven ons staat in de laatste uren het beeld van de zegenende Christus, die voor ons strijdt. In diens aanblik eindigt ons leven.

Jochens zuster Hildegard Klepper tekende op hoe de leven-

loze lichamen van Jochen, Hanni en Renate zijn aangetroffen. Deze indrukwekkende verslaglegging vormt het tragisch slot van Lindebooms boek waarin zij ‘Unter dem Schatten deiner Flügel’¹⁶ vertaalde.

De liedtekst

In Kleppers liedbundel *Kyrie*¹⁷ staan vijf *Weihnachtslieder*, waarvan onderstaande er één is.

*Die Nacht ist vorgedrungen,
Der Tag ist nicht mehr fern.
So sei nun Lob gesungen
Dem hellen Morgenstern!
Auch wer zur Nacht geweinet,
der stimme froh mit ein.
Der Morgenstern bescheinet
auch deine Angst und Pein.*

*Dem alle Engel dienen,
wird nun ein Kind und Knecht.
Gott selber ist erschienen
zur Sühne für sein Recht.
Wer schuldig ist auf Erden,
verhüll’ nicht mehr sein Haupt.
Er soll errettet werden,
wenn er dem Kinde glaubt.*

*Die Nacht ist schon im Schwinden,
macht euch zum Stalle auf!
Ihr sollt das heil dort finden,
das aller Zeiten Lauf
von Anfang an verkündet,
seit eure Schuld geschah.
Nun hat sich euch verbündet,
den Gott selbst ausersah!*

*Noch manche Nacht wird fallen
auf Menschenleid und -schuld.
Doch wander nun mit allen
der Stern der Gotteshuld.
Beglänzt von seinem Lichte,
hält euch kein Dunkel mehr.
Von Gottes Angesichte
kam euch die Rettung her.*

*Gott will im Dunkel wohnen
und hat es doch erhellt!
Als wollte er belohnen,
so richtet er die Welt!*

*Der sich der Erdkreis baute,
der läßt den Sünder nicht.
Wer hier dem Sohn vertraute,
kommt dort aus dem Gericht!*

Strofe 1 is een hoopvolle opening van het lied waarin de morgenster bezongen wordt, ook al is ondertussen de nacht tot een diepe nacht geworden. Vanuit die duisternis heeft het vertrouwen de overhand dat de morgenster zal stralen over alle angst en pijn.

Vanwege het tot tweemaal bezingen van de morgenster moet Klepper hier haast wel aan het lied ‘Wie schön leuchtet der Morgenstern’ van Philipp Nicolai gedacht hebben.

Strofe 2 haalt Psalm 91 aan en laat zien wat de morgenster waar zal maken: God verzoent. In de gestalte van een kind komt hij de aarde redden. Pasen en kerst klinken hier in één adem.

Wanneer Klepper dicht ‘wird nun ein Kind und Knecht’, dan is dat bijna een letterlijke overname uit Nikolaus Hermans kerstlied ‘Lobt Gott, ihr Christen alle gleich’ waarin hij in de vijfde strofe dicht: ‘Er wird ein Knecht und ich ein Herr’.

Strofe 3 opent met de aanhef dat de nacht afneemt en roept op om naar de stal te gaan, want daar zul je het lang verachte en lang verkondigde heil vinden.

Strofe 4 stelt dat er nog vele nachten zullen vallen over menselijk lijden en menselijke schuld. Echter, het roept op om ons op te houden rond de ster van Gods genade, want Zijn licht houdt ons niet langer in het duister.

Strofe 5 troost met de woorden ‘God wil in het donker wonen en laat er gelijktijdig zijn licht stralen!’ Hij oordeelt de wereld en verlaat de zondaar niet. Wie de Zoon vertrouwt, komt uit daar waar het oordeel klinkt.

De vertaling

Voor het *Liedboek voor de kerken* (1973) maakte dichter, historicus en hoogleraar Jan Willem Schulte Nordholt een vertaling van Kleppers lied. Deze werd ongewijzigd overgenomen in het *Liedboek - Zingen en bidden in huis en kerk* (2013). Direct valt op dat deze Nederlandse vertaling niet vijf maar vier strofen telt.

Strofe 1 is bijna een letterlijke vertaling van Kleppers tekst. Strofe 2 vat Kleppers strofen 2 en 3 samen. De laatste 2 strofen zijn wederom bijna een letterlijke vertaling van Kleppers tekst. Eén aspect van deze vertaling breng ik voor het voetlicht: Klepper begint de laatste strofe met ‘God will im

Dunkel wohnen und hatt es doch erhellt!'. Schulte Norholt vertaalde dit tot 'God lijkt wel diep verborgen in onze duisternis.' Dat is echter iets heel anders dan wat Klepper bedoelt. Bij Klepper is God zelf het onderwerp, het subject. In de vertaling is het een opvatting geworden dat God wel diep verborgen lijkt. Tegen de achtergrond van Kleppers levensgeschiedenis is het vertrouwen dat 'God in het donker woont' existentieel.

Al vaker schreef ik dat vertalen een hachelijke zaak is. Wanneer dit lied gezongen wordt, kan een korte toelichting op deze laatste strofe waardevol zijn.

De melodie en zettingen

De melodie zoals die in het Liedboek staat is gecomponeerd door Johannes Petzold (1912-1985). Kerkmusicus Petzold geldt als een belangrijke vertegenwoordiger van de Duitse *Singbewegung* en behoort daardoor tot de generatie componisten die destijds vernieuwende melodieën componeerde. De melodie is gecomponeerd in de zogenaamde Bar-vorm, een bekende tweedelige liedvorm zoals die onder meer te vinden is in Lied 518, Nicolai's *Wie schön leuchtet der Morgenstern*.

Wat betreft de toonsoort, daarover vallen mijn inziens twee mogelijkheden te noemen: de eerste mogelijkheid luidt g-hypophrygisch. Daarbij valt de vraag te stellen of de typisch phrygische wending in deze melodie wel zo eclatant aanwe-

zig is. De tweede mogelijkheid is c mineur. Vanuit die optiek sluit de melodie af op de dominant waarmee een zogenaamd open einde ontstaat.

In de *Koor- en orgeluitgave* bij het *Liedboek voor de kerken* vinden we bij Gezang 130 twee zettingen van Petzold zelf. De eerste is een driestemmige zetting waarbij Petzold de toon 'g' als finalis, als grondtoon, neemt. De tweede zetting is een vierstemmige zetting die vanuit c mineur is gedacht. Het lijkt alsof Petzold zelf ook van twee verschillende mogelijkheden, vanuit twee verschillende toonsoorten, uitgaat.

In de *Koorbundel* bij het Liedboek uit 2013 is ervoor gekozen om de vierstemmige zetting van Petzold op te nemen. In de *Begeleidingsbundel* bij dit liedboek componeerde Toon Hagen en zetting waarbij hij uitgaat van c mineur, waarbij het idee van een open einde versterkt wordt doordat Hagen op de vijfde trap van deze toonsoort eindigt.

Gedacht vanuit dat open einde krijgt Kleppers slotzin '...zijn duisternis is licht.' een verwachtingsvolle dimensie en een hoopvolle betekenis.

Tenslotte

'Die Nacht ist vorgedrungen' is een lied dat vooral Klepper zelf troost bood. Dankzij de vertaling kan het ook ons nog steeds uitkomst bieden in de donkere tijd van Advent. *Adventus domini*, uitkijkend naar de komst van de Heer, als kind in de kribbe, als verlosser. •

¹In Nederland komt dit lied voor het eerst voor in het *Gezangboek der Evangelisch-Lutherse Kerk* (1955) waar het als Gezang 11 is opgenomen en een andere vertaling kent dan in het *Liedboek voor de kerken* (1973).

²Titia Lindeboom: *Onder de schaduw van Uw vleugels*. Royal Jongbloed (2015).

³Jesaja 43:1.

⁴Jochen had een innige band met Brigitte en Renate. Later zal hij schrijven dat hij het betreurt geen kinderen met Hanni te hebben - een opmerking die overigens niets afdoet aan de liefdevolle band met Brigitte en Renate.

⁵De Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij had als politieke ideologie het nationaalsocialisme, een mix van extreem nationalistische en extreem racistische denkbeelden. Boegbeeld was Adolf Hitler.

⁶De verzen ontleende Jochen Klepper aan de *Herrnhuter Losungen*, een jaarlijkse uitgave van de Evangelische Broedergemeente.

⁷Het is frappant om kennis te nemen van het gegeven dat Klepper in de jaren twintig schreef over zelfmoord als 'zonde tegen de Heilige Geest'.

⁸De *Reichsschrifttumskammer* werd in 1933 door Joseph Goebbels opgericht. Een van de taken van deze *Reichsschrifttumskammer* was de 'administratie' van het beroep, dat wil zeggen toelating, uitsluiting en controle van de personen die werkzaam zijn op het gebied van literatuur. Het was een manier om de 'betrouwbaarheid' en 'geschiktheid' van deze mensen te controleren. Gebrek aan geschiktheid, en dus een reden voor uitsluiting uit de Kammer, was bijvoorbeeld een Joodse afkomst, homoseksualiteit of het hebben van een strafblad.

⁹1 Korinthe 10: 13

¹⁰*Der Vater* is een heroïsche roman over het leven van de Pruisische soldatenkoning Frederik Willem I.

¹¹De organisatie *Deutsche Christen* was de belangrijkste nationaalsocialistische beweging in het Duitse protestantisme die was aangepast aan de ideologie van de nazi's.

¹²Jochen gebruikte in zijn dagboek verschillend koosnaampjes voor Renate, zoals Renerle en Reni.

¹³De *Reichsschrifttumskammer* controleerde al het door Jochen geschrevene.

¹⁴Psalm 91 is op zondag Invocavit de Introïtuspsalm.

¹⁵Otto Adolf (Adolf) Eichmann was een Duits-Oostenrijks SS-functionaris in het Derde Rijk en een van de hoofdverantwoordelijken voor de massamoord op de Joden.

¹⁶*Unter dem Schatten deiner Flügel* luidt de titel van Kleppers verzamelde dagboeken zoals die in 1956 voor het eerst werd gepubliceerd.

¹⁷*Kyrie* is een bundel van 29 geestelijke liederen, waarvan de eerste druk verscheen bij Eckart-Verlag in 1938.